

**С.В. СТЕПАНЕНКО,
О.М. ВОЛКОВА,**

ДЕРЖАВА В ОРГАНІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ

Відсутність загально визнаного розуміння місця держави в ринковій економіці, критеріїв класифікації економічних функцій, оцінки наслідків її дій в господарській сфері суспільства засвідчують гостру потребу в пошуках альтернативного, по відношенню до класичного та неокласичного, аналізу держави. Він може бути успішно виконаним на засадах не класичної методології, з використанням евристичного потенціалу інституціоналізму.

В запропонованому матеріалі зроблена спроба застосувати не класичні наукові підходи при дослідженні сутності та ролі держави в свідомій організації суспільства. На основі генезису її історичного розвитку показана необхідність утвердження національної держави як організаційного центру по забезпеченню прав і свобод кожного члена суспільства. Застосування методу кінцевих причин дозволило обґрунтувати економічні функції держави та розкрити особливості їх реалізації в ринковій господарській системі. Створення державою системи економічних інститутів розглядається як один із її засобів практичної організації господарського життя суспільства.

Ключові слова: економічні функції держави, метод кінцевих причин, економічні інститути.

Суперечливе розуміння сучасною наукою місця та ролі держави в суспільстві та його господарській сфері, криза довіри до її дій з боку громадян, сумніви щодо спроможності держави успішно розв'язати гострі проблеми життя людей диктують потребу перегляду традиційних наукових підходів у її дослідженні. Для економічної науки такий перегляд український важливий ще й тому, що останніми десятиліттями були піддані аргументованій критиці методологічні засади класичної та неокласичної економічної теорії (мейнстрім), на основі яких були сформовані домінуючі нині в літературі уявлення про роль держави в господарській сфері суспільства. Брак загального розуміння місця держави в ринковій економіці, критеріїв класифікації економічних функцій, оцінки наслідків дій держави в господарській сфері суспільства викликає гостру потребу в пошуках альтернативного стосовно до класичного та неокласичного аналізу держави в господарсь-

кому житті суспільства. І такий аналіз може бути успішно здійснений лише на засадах не класичної методології, з використанням евристичного потенціалу інституціоналізму.

Як відомо, класична економічна теорія та мейнстрім використовують методологію позитивізму – сукупність принципів дослідження суспільних процесів, що базуються на підходах класичної науки. Вони були обґрунтовані зусиллями Р. Декарта, Ф. Бекона, І. Канта, І. Ньютона та інших видатних учених середньовіччя, які забезпечили перехід від схоластики до науки. Як пише Крис Грей, «...по суті, позитивізм – це спроба застосувати фізичні закони (класичної науки. – Авт.) до соціальних феноменів»¹. Згодом ці підходи набули значного розвитку і поглиблення в рамках системного аналізу, квантової механіки, синергетики та інших сучасних наук і утворили засади не класичної науки. Застосування основоположних підходів не класичної науки до пізнання суспільних процесів дало можливість сформувати цивілізаційну парадигму суспільствознавства, яка може розглядатись як наступна після позитивізму методологічна база дослідження суспільних, зокрема економічних, процесів.

Слід зазначити, що економічна наука поки що не сформувала цілісної системи знань про функціонування та розвиток господарської сфери суспільства на основі цивілізаційної парадигми, хоч і має неабиякий доробок. Нові підходи в аналізі економічної ролі держави ґрунтуються на застосуванні принципів не класичної методології в установленні її місця та ролі в господарському житті суспільства. Ці принципи відкривають можливість по-новому оцінити значення та напрямки діяльності держави в економіці країни, запропонувати практичні заходи з визначення кола економічних завдань, що їх держава повинна виконувати за умов внутрішніх та глобальних викликів, які невпинно нарастають.

У літературі ми зустрічаємо різні формулювання та переліки принципів цивілізаційної

¹ Грей К. Организации. Теории, конфликты и менеджеры / Крис Грей ; пер. с англ. – Х. : Гуманитарный Центр, 2008. – С. 82.

парадигми. Найбільш обґрунтованими вважаємо принципи суб'єктності, цілісності, свідомої організації, єдності, стійкості та змінюваності. Кожен з них віддзеркалює окремих бік суспільних явищ, а разом вони утворюють матрицю аналізу суспільного життя. Взаємно доповнюючи один одного, вони формують об'ємне відтворення цих явищ, дозволяють побачити приховані аспекти об'єкта. Застосовуючи їх у дослідженні суспільства та його стрижневої компоненти – господарської системи, можна повному подивитися на їхні фундаментальні риси, у тому числі на роль держави в економічному житті суспільства.

Цивілізаційний аналіз суспільства спирається на використання понятійно-категоріального апарату системності, що характеризує будь-який об'єкт пізнання в рамках неklasичної науки. Цим він принципово відрізняється від атомістичного підходу, притаманного позитивізму. Тому передумовою застосування принципів цивілізаційної парадигми до місця і ролі держави в суспільстві та в її підсистемах є розгляд суспільства як відкритої нелінійної системи. Саме системність суспільства як об'єкта нашого дослідження є наріжним каменем обґрунтування місця і ролі держави в господарській системі.

Специфічність соціальних систем обумовлює потребу включення до наукового аналізу феномену суспільної свідомості, пошуку відповідних форм її впливу на функціонування та розвиток суспільства. Як неодноразово зазначалось у релевантній літературі, необхідно переглянути традиційне для вітчизняних дослідників використання фундаментального принципу історичного матеріалізму та раннього позитивізму – первинності матерії стосовно до суспільної свідомості. Відомий київський філософ С. Б. Кримський із цього приводу писав, що замість одвічної й матеріалістичної філософської ідеї вторинності свідомості виникає нова концепція єдності буття і розуму, а основне питання філософії трансформується в проблематику боротьби раціоналізму та ірраціоналізму². Урахування ролі суспільної свідомості є одним із основоположних факторів цивілізаційного дослідження суспільства, а не дією вторинного впливу. Важливо зазначити, що одним з виявів суспільної свідомості є спільні цілі та цінності всіх членів суспільства, а їх виразником та знаряддям свідомої організа-

ції досягнення є верховна влада.

Системність кожного наукового об'єкта полягає в низці характеристик, перш за все в його цілісності. Системний підхід не передбачає взагалі постановку питання про пріоритетність однієї із сторін системи: кожна з них має життєво важливе значення для збереження цілісності системи. Тому дослідження цілісності суспільства слід розглядати як ключовий напрям в цивілізаційному аналізі ролі та місця держави в суспільному житті. Для цього важливо окреслити природу цілісності об'єкта пізнання та механізму її забезпечення.

Цілісність суспільства має кілька форм вияву. Так, античні філософи характеризували її на основі порівняння зі складовими об'єкта: ціле більше за суму складових. Іншою характеристикою цілісності суспільства є так звані емерджентні властивості – такі риси суспільства, що формуються лише на рівні суспільства. Прикладом може слугувати розвиток мови, що об'єднує людей, адже вона є як засобом спілкування між ними. Згодом для характеристики цілісності суспільства стали використовувати поняття головного зв'язку, що об'єднує всіх індивідів. У літературі таким з'єднувальним зв'язком, що лежить в основі кожного суспільства, називають суспільну залежність людей. Адже, будучи природно-суспільною істотою, людина не може існувати поза межами суспільства, бо залежить від нього. Тип, характер і особливості суспільної залежності людей є найбільш глибокими характеристиками суспільства на кожному етапі його розвитку. Історично суспільній залежності передували родоплеменний її тип, який існував у соціально нерозчленованій (родовій) общині. Новий тип залежності – суспільної – виник після розпаду общини і формування відносно відокремленого індивіда. Цей тип суспільного зв'язку також історично набував таких форм, як особиста залежність, майнова залежність, залежність від рівня власного суспільного розвитку.

Об'єктом даного дослідження є господарська сфера суспільства, головним зв'язком в якій є матеріальна залежність людей. Таке суспільство історично виникає після розпаду феодальних держав, для яких була характерна особиста залежність. Сучасне суспільство набуває організаційної форми національної держави, а його господарська сфера – ринкової економіки. Тому дослідження ролі та місця національної держави в процесі функціонування і розвитку ринкової економічної системи спирається на всебічний аналіз матеріальної залеж-

² Пахомов Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Н. Пахомов., Ю. В. Павленко, С. Б. Крымский. – К., 1998. – С. 394.

ності.

Цивілізаційний аналіз суспільства пов'язує механізм забезпечення його цілісності з досягненням спільних цілей, з реалізацією емерджентності. Вирішальне значення у формуванні та реалізації спільних цілей і цінностей має феномен верховної влади. Т. Парсонс, наприклад, підкреслюючи інтегративну роль влади, виводив її на рівень найбільш глибоких, сутнісних ознак суспільства, називав її засобом «соціального взаємного обміну»³. Влада – це одна із форм суспільної свідомості і належить до базових понять цивілізаційної парадигми суспільствознавства. На нашу думку, виключення з кола досліджуваних питань суспільних цілей, влади, права тощо або зведення їх до вторинних (надбудовних) категорій суттєво звужує рамки наукового дослідження суспільства.

Російський учений Л. Васильєв розглядає владу як ключову складову розвитку суспільства, яка об'єднує й організовує. Визнання всіма людьми значущості спільних цілей та цінностей додавало їм та їх носіям авторитету, обумовлювало необхідність слідування цим спільним цілям і додержання цінностей. Даний характер суспільної необхідності, що спирається на визнання та свідоме підпорядкування індивідами власних дій спільним цінностям, додавав авторитету особам, які їх реалізовували. Це, до речі, відображено в самому терміні «влада» (від лат. *auctoritas* – влада)⁴. Л. Васильєв доводить, що влада, здійснюючи необхідні господарські, ритуальні, воєнні та інші функції, забезпечувала в такий спосіб цілісність суспільств. У родоплемінному суспільстві ці функції виконував надобщинний центр, який відігравав роль організатора досягнення спільних цілей та був репрезентований вождями, жерцями, шаманами та іншими особами з числа найбільш поважних членів тогочасного суспільства, які виступали носіями влади. Міра сформованості спільних цілей центром та їх реалізації членами суспільства впливали на його цілісність, на темпи його розвитку.

За своїм характером влада центру має верховне значення та ієрархічну (грец. *hieros* –

священний, *arche* – влада) будову, оскільки в ній відбиваються зв'язки залежності людей, які перебувають на різних рівнях суспільства, але пов'язані спільними цілями та цінностями. Тому варто виділяти верховну владу, що організовує взаємодію людей на найвищому рівні – у суспільстві в цілому, та владу, що виконує такі дії на окремих суспільних рівнях. Так, верховна економічна влада спрямована на досягнення суспільством життєво важливих для всіх його членів економічних цілей. Влада на інших структурних рівнях організовує дії людей щодо досягнення їхніх колективних та індивідуальних економічних цілей. У подібний спосіб влада покликана організовувати суспільне життя людей і в інших сферах – соціальній, політичній, духовно-культурній.

Суспільна залежність людей – головний зв'язок, що їх об'єднує, – набуває форми залежності від верховної влади, яка уособлює в собі суспільство як ціле. Реалізація головного зв'язку покладається на верховну владу через організацію її впливу на дії суспільних індивідів. Унаслідок того, що верховна влада є зосередженням (сукупністю) життєво важливих для кожної людини цілей та цінностей, виникає підпорядкованість кожної людини її діям. Практичне забезпечення реалізації головного зв'язку (суспільної залежності) покладається на владний центр.

Поняття центру суспільства відбиває верховенство даного рівня суспільного устрою, зосередженість особливо значущих для суспільства функцій і аж ніяк не пов'язане з геометричним його зображенням. Засадничим завданням центру є запобігання розпаду суспільства, збереження його цілісності. Тому важливою характеристикою суспільного центру є його організаторська діяльність з реалізації верховної влади заради цілісності суспільства. Отже, практична реалізація суспільної залежності індивідів виявляється у формі дій верховної влади, а її зосередження в одному місці породжує уявлення про центр організації суспільства.

Важливо наголосити, що поняття організації призначено саме для розкриття механізму практичного забезпечення цілісності. Щоб зв'язати між собою різні рівні опису й урахувати взаємозв'язок між поведінкою цілого й окремих частин, – переконані І. Пригожин та І. Стенгерс, – необхідне поняття організації⁵.

³ Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А.Д. Ковалева] ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1997. – С. 31.

⁴ Словник іншомовних слів. – К. : Довіра, 2000. – С. 22.

⁵ Пригожин И. Порядок из хаоса / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Комкнига, 2005. – С. 153.

Дане поняття є одним з базових у системі понять і категорій цивілізаційного аналізу, оскільки дає змогу конкретизувати механізм реалізації цілісності суспільства, показати роль і місце організаційного центру суспільного життя.

У ході розвитку суспільства організаційний центр набував різних форм, серед яких є держава, її аналоги чи альтернативи. Лише в післяосьовий час державний спосіб організації суспільства почав домінувати. Так, Л. Гринін закликає визнати, що еволюція держави була генеральною лінією політогенезу, а альтернативні їй лінії – побічними. І в цьому плані держава однозначно стала неминучим результатом соціополітичної еволюції. При цьому він вважає, що навряд чи правомірно стверджувати, що держава виявилася із самого початку сильнішим типом організації. І далеко не відразу і не скрізь держава довела свої еволюційні переваги⁶. Держава формує систему зв'язків між різними структурними частинами, акумулює ресурси для досягнення спільних цілей, мотивує, регулює, контролює та координує діяльність, виступає органом практичної організації суспільного життя.

Дослідження ролі організаційного центру приводить нас до аналізу зв'язків, що виникають між державою та іншими структурними рівнями господарської системи. Виділяють вертикальні та горизонтальні зв'язки. Вертикальні зв'язки поєднують організаційний центр із іншими структурними рівнями на основі цілей, що їх об'єднують, та мають ієрархічний характер. Тому однією з основних функцій держави в організації господарської системи є встановлення спільних цілей усіх суб'єктів господарювання та формування на їх основі вертикальних та горизонтальних зв'язків.

Зв'язки, що віддзеркалюють особливості кожної структурної частини, заведено називати горизонтальними. Вони пов'язують складові структурних рівнів та державні органи, що організують господарське життя суспільства. Горизонтальність зв'язків тут має організаційний, а не геометричний характер, вони виникають між функціональними органами госпо-

дарської системи та мають мережну природу.

Держава (її економічні органи) посідає особливе місце в структурі господарської системи, оскільки покликана реалізувати спільні цілі всіх суб'єктів і тим самим об'єднати їх. Підкреслюючи унікальність держави як організаційного центру, звернемо увагу на її верховенство в господарській системі. Дана особливість виявляється в добровільній чи примусовій підпорядкованості суб'єктів усіх рівнів економічному центру, в ієрархічному характері зв'язків економічних суб'єктів з ним. Держава має панівне становище стосовно до кожної підсистеми суспільства. На думку П. Козловські, панування як функціональна характеристика держави щодо всіх інших підсистем суспільства дозволяє не тільки виділяти державу з усіх складових соціальної системи, але і співвіднести її домінуюче місце з ієрархією взаємозв'язків і взаємодій інших підсистем⁷.

Розвиток суспільної залежності індивідів обумовив і зміну історичних типів держави, що забезпечувала її практичну реалізацію. У науковій та начальній літературі з позицій цивілізаційного аналізу суспільств Західної цивілізації, як правило, називають держави трьох типів: античні, середньовічні, сучасні⁸. Тому не важко зрозуміти, що кожен тип характеризується особливостями формування та реалізації головного (суспільствотвірного) зв'язку, що дає змогу конкретизувати заявлену класифікацію держав. Так, автори навчального посібника «Історія економіки та економічної думки»⁹ на основі всебічного дослідження форм вияву суспільної залежності встановили, що на першому (після осьового часу) етапі суспільство мало форму територіальної общини, центр якої був репрезентований різними формами верховної влади. Нагадаємо, що Аристотель виокремив такі форми античних (общинних) держав, як монархія, тиранія, аристократія, олігархія, охлократія (крайня демократія), політія (поєднання поміркованої олігархії та поміркованої демократії). В античних державах не було розвиненої диференціації суспільств, відносної

⁷ Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм / Петер Козловски ; [пер. с нем.]. – М. : Республика, 1998. – С.12. – (Философия на пороге нового тысячелетия).

⁸ Комаров С. А. Теория страны и права в схемах и определениях / С. А. Комаров. – М., 1997. – С. 32.

⁹ Історія економіки та економічної думки / [С.В.Степаненко, С.Н.Антонюк, В.М.Фещенко та ін.]. – К. : КНЕУ, 2008.

⁶ Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства / Леонид Ефимович Гринин. – М. : КомКнига, 2007. – С. 13.

відокремленості підсистем, держави від суспільства. П. Козловські звернув увагу на особливості організації античних суспільств у формі полісів, зазначивши, що поліс перетворюється в ілюстрацію єдиного нерозчленованого на суспільство та державу соціального устрою¹⁰.

Особиста залежність від общини була головною формою об'єднувального зв'язку індивідів таких суспільств. Організація суспільного життя відображала цей фундаментальний зв'язок у різних формах дій верховної влади. Серед них відповідно до форм античних держав – влада монарха, аристократів, тирана, олігархів, натовпу, поєднання влади поміркованої олігархії та поміркованої демократії.

Згодом такі общинні держави почали об'єднуватись у територіальні імперії, що також спиралась на особисту залежність індивідів. Однак форма такої залежності суттєво змінилась, що й виявилось у особливостях організації верховної влади. За Ж. Боденом, форми держав залежали від того, хто і як здійснює суверенну владу¹¹. Причини цих змін та конкретні вияви нових аспектів організації верховної влади територіальних імперій заслуговують на окреме дослідження.

Поява так званих середньовічних держав пов'язана з переходом в організації верховної влади від територіальних імперій до централізованих монархій, і сутність цього переходу полягала у зміні форм реалізації суспільної залежності. Верховну владу став уособлювати монарх, влада якого подавалась як освячена Богом, а сам він видавався наближеною до нього особою. Усі члени суспільства набували статусу підданих монарху, а особиста залежність – владарювання і підпорядкування. Реалізація верховної влади централізованих монархій спиралась на систему васалітету з високим рівнем ієрархічності підпорядкування. Характеризуючи суспільство, організоване в централізовану монархію, І. Валлерстайн писав, що основна маса людей є «підданими», а різниця між тими з них, хто володіє спадковими правами, і тими, хто їх не має, рідко було значуща¹².

Сучасні держави репрезентовані в осно-

вному різними національними формами. Вони докорінно відрізняються від середньовічних держав тим, що забезпечують організацію суспільств, об'єднаних новим типом суспільної залежності, – матеріальною залежністю індивідів. Останні одержали особисту свободу, і їхня залежність від суспільства набула іншої форми. За цих умов джерелом верховної влади стають усі індивіди, кожен з яких набуває статусу громадянина, а народ – політичної нації. Зміна характеру верховної влади веде до якісно нової організації суспільного життя, центром якого стає національна держава. Дж. Сорос підкреслює, що коли перші політичні ідеї Просвітництва були здійснені на практиці, вони послужили поштовхом до появи національних держав. Намагаючись установити правління розуму, люди повстали проти своїх правителів, і влада, яку вони захопили, була владою суверена. Так народилася національна держава, в якій суверенітет належить народу¹³. Замість традиції як основи авторитету влади почала утверджуватися влада, що спирається на колективний розум народу.

Національна держава покликана своєю діяльністю спрямовувати на формування й реалізацію стрижневих спільних цілей і цінностей кожного громадянина і політичної нації. Разом з тим організація верховної влади, практичні кроки з її забезпечення в кожному суспільстві Західної цивілізації мають свої особливості, які залежать від носіїв верховної влади, традицій кожного народу, духовно-культурних цінностей та ментальності людей, впливу зовнішнього середовища тощо. Тому цивілізаційна парадигма розглядає кожне суспільство як унікальне, як таке, що має власні способи реалізації матеріальної суспільної залежності індивідів, неповторні форми організації верховної влади. Кожне суспільство досліджується як характерне тільки для нього об'єднання людей із власним історичним розвитком, своєю специфікою організації суспільного життя, а не узагальнено, з позиції віднесення до певної суспільно-економічної формації. Одвічні устої та особливість устрою кожного суспільства, специфічні способи організації верховної влади узагальнюються поняттям суспільного ладу. Кожному суспільству притаманний власний суспільний лад, котрий розглядається як ще одне важливе поняття цивілізаційної парадигми суспільствознавства.

¹⁰ Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм. – С. 19.

¹¹ Антология мировой правовой мысли. – М., 1999. – Т. V.

¹² Валлерстайн И. Конец знакомого мира / Иммануил Валлерстайн // Социология XXI века : [пер. с англ. под ред. В. И. Иноземцева]. – М. : Логос, 2004. – С. 146.

¹³ Сорос Дж. Кризис мирового капитализма: Пер. С англ.- М., 1995, с.100.

Проте розглянути сутність суспільної залежності індивідів, способи її реалізації через формування верховної влади та утворення організаційного центру її забезпечення, що історично набув форми держави, не повною мірою розкривають механізм досягнення цілісності суспільства. Залишається відкритим питання про напрямки суспільної залежності відносно відокремлених індивідів та про механізм практичного досягнення цілісності суспільства. Треба розкрити причинний зв'язок між суспільною залежністю людей та цілісністю суспільства, установити, чому реалізація окремих напрямків суспільної залежності приводять до необхідного результату – цілісності.

Для розуміння механізму забезпечення цілісності та причин, що її породжують, важливо трактувати цілісність як завершеність певного об'єкта. Завершеність відбиває певну самодостатність об'єкта пізнання й акцентує увагу на причинах, що її забезпечують. Аристотель писав, що ціле (to ran) через необхідність має бути закінчене і, як показує його найменування, цілком (pantei) закінчене¹⁴. Тому причини, що забезпечують самодостатність існування об'єкта, завершеність його руху, він називав кінцевими причинами. За Аристотелем, те, заради чого, – це кінцева мета, а кінцева мета – це не те, що існує заради іншого, а те, заради чого існує інше¹⁵. Кінцеві причини характеризують певний результат у процесі безперервного руху об'єкта: там, де за безперервного руху є деяке закінчення руху, ця межа і є «заради чого»¹⁶.

На винятковій значущості кінцевих причин у дослідженні суспільства наголошував І. Валлерстайн і зазначав, що ми швидко підзабули про кінцеві причини. Аристотель був не таким простим. Так, ми повинні мати на увазі, – писав він, – рушійні причини, але не повинні випускати з поля зору і кінцеві причини¹⁷. Прикладом розвитку в правильному напрямку ідеї про кінцеві причини, на нашу думку, є до-

слідження сучасного суспільства Т. Парсонсом.

Евристична цінність методу кінцевих причин полягає в тому, що він відкриває можливість для наукового аналізу структури будь-якого системного об'єкта, обґрунтування необхідності існування окремих структурних рівнів для забезпечення його цілісності. Кінцеві причини дозволяють аргументувати об'єктивність формування визначених рівнів у структурі суспільства, необхідність посідання цих рівнів суспільними суб'єктами, установити вектор їх діяльності. З іншого боку, кінцеві причини стають основою практичних дій організаційного центру (держави) щодо структуризації суспільства в такий спосіб, де діяльність суб'єктів кожного структурного рівня підпорядковується збереженню цілісності.

Аристотель установив, що існують чотири кінцеві причини, які у своїй єдності ведуть до формування і збереження цілісності кожного об'єкта¹⁸. У сучасних термінах їх можна визначити як цілепокладальну, відтворювальну (самовідтворювальну), інтегративну та адаптивну причини. Цілепокладальна причина свідчить про існування чітко окресленої мети та засобів її досягнення, заради чого існує той чи інший об'єкт. Відтворювальна причина дозволяє розкрити сукупність умов та дій, необхідних для відновлення (відродження) об'єкта, його існування за нових умов. Інтегративна причина вказує на сукупність зв'язків що забезпечують єдність (об'єднання) різних рівнів та суб'єктів, що діють у рамках об'єкта. Адаптивна причина відбиває необхідність реакції об'єкта на зовнішні та внутрішні впливи, на об'єктивність змінюваності його для пристосування до нових умов.

Називаним кінцевим причинам відповідає структура сучасного суспільства, обґрунтована Т. Парсонсом. Вона передбачає функціонування чотирьох підсистем суспільства: політичної, духовно-культурної, соціальної та економічної¹⁹. Кожна з них існує для реалізації відповідного причинного зв'язку, а отже, практичного забезпечення цілісності суспільства. Призначенням політичної підсистеми суспільства є

¹⁴ Аристотель. Сочинения : в 4 т. – М. :Мысль, 1983. – Т. 2. – С. 206.

¹⁵ Аристотель. Сочинения : в 4 т. – М. :Мысль, 1983. – Т. 1. – С. 96;

Философы Греции. Основы основ: логика, физика, этика : [пер. с древнегреч.] / [сост., вступ. ст. и коммент. В. В. Шкоды]. – М. : ЭКСМО-ПРЕСС ; Х. : Фолио, 1999. – С. 620. – (Антология мысли).

¹⁶ Аристотель. Сочинения : в 4 т. – М. :Мысль, 1983. – Т. 3. – С. 86.

¹⁷ Валлерстайн И. Конец знакомого мира. – С. 331.

¹⁸ Аристотель. Сочинения : в 4 т. – М. :Мысль, 1983. – Т. 3. – С. 87–89.

¹⁹ Парсонс, Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой]. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 270 с.

реалізація цілепокладальної кінцевої причини, духовно-культурної підсистеми – відтворювальної кінцевої причини, соціальної підсистеми – інтегративної кінцевої причини, господарської підсистеми – адаптивної причини.

Практичне функціонування та розвиток суспільства як цілісності забезпечується його організаційним центром, який нині репрезентований національною державою. Вона вживає систему заходів з розбудови кожної підсистеми, які вміщують визначення суспільного статусу суб'єктів, що діють у рамках певної підсистеми, з формування зв'язків між ними та організаційним центром тощо. Створення структури суспільства, адекватної викликам, що постають перед ним, є одним з магістральних напрямів організаційної діяльності держави.

Кінцеві причини дають нам уявлення про структуру цілісного об'єкта, про причини існування та перелік його складових. Під структурою (лат. *structura* – будова, розміщення, порядок) заведено розуміти наявність у цілісному об'єкті компонентів, між якими встановлюються стійкі зв'язки. Останні вказують на причини (для чого) існування компонентів, відображають докорінні (стабільні) властивості об'єкта за умов його розвитку. Тому компоненти системи та зв'язки, що об'єднують їх у структуру, є одним зі способів організації цілісності системи. Структура об'єкта може мати різний рівень взаємної відповідності компонентів та досконалості зв'язків між ними. Гармонійність структури безпосередньо впливає на забезпечення цілісності системи і визначається поняттям стійкості системи.

У дослідженні структур суспільства та його підсистем важливо враховувати постійну зміну стану структурних елементів, дію принципу Гейзенберга²⁰. Досягнення гармонії між ними за цих умов може бути розкрито на основі аналізу симетрії (грец. *symmetria* – сумірність) структури. Вона означає наявність інваріантності (незмінності) окремих структурних елементів у процесі їх взаємодії. Ідеться про врахування різних за силою взаємодій, що надає стійкості структурі в певному плані. Симетрія стає теоретичною основою для розуміння розвитку структури господарської системи, поєднання її стійкості з необхідністю змінюваності, викликаною реагуванням на зростання суспільних потреб.

Дослідження в галузі синергетики довели, що структури виникають і розвиваються на основі засвоєння енергії з зовнішніх джерел для забезпечення життєдіяльності системи. Так, В. В. Василькова пише, що всяка найпростіша структура виникає навколо точки максимальної концентрації ресурсу і розглядається навколо свого «енергетичного центру» в ході освоєння ресурсу. Структурний центр є не тільки атрибутом міри, але й невичерпним джерелом енергії і знання (Мудрості), який упорядковує і формує всю структуру²¹. І. Пригожин, у свою чергу, ілюструє формування структури на прикладі побудови колонії амеб. Тобто провідну роль у формуванні структур відіграє деякий центр, навколо якого вона вибудовується. Як бачимо, такий центр має енергетичну природу та є організаційним початком структури, що постає над нею. Цей та інші висновки з досліджень синергетики мають методологічне значення для розуміння ролі держави з її головним ресурсом – верховною владою – в організації структур суспільства та його господарської підсистеми.

Під тиском змін у суспільстві та зовнішнього середовища його існування структури суспільства і його підсистем постійно розвиваються. Цей процес відбувається внаслідок диференціації компонентів системи, їх поділу на певні складові, котрі спеціалізуються на діях з більш ефективного досягнення цілей, заради яких і виник той чи інший компонент системи. Диференціація супроводжується формуванням нових зв'язків між спеціалізованими складовими, що дає можливість об'єднати всі складові структури в певну цілісність. Тож розвиток структури суспільства і його підсистем здійснюється за допомогою диференціації з подальшою інтеграцією всіх складових. Зовні це виявляється в єдності стійкості і змінюваності структури системи, де нестійкість передбачає нові варіанти структури. Цим і визначається нелінійний характер розвитку структури суспільства та його підсистем.

Утім дослідження цілісності суспільства не обмежується характеристикою структури та її значення в досягненні цілісності. Кінцеві причини не тільки обумовлюють структуру цілісного об'єкта, а й містять рушійні сили практичного збереження цілісності суспільства. Ці сили формуються в результаті взаємодії різних сил: активності суспільних суб'єктів

²⁰ Принцип Гейзенберга відбиває безперервну змінюваність стану системних об'єктів.

²¹ Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем / В. В. Василькова. – СПб. : Лань, 1999. – С. 182, 372.

(внутрішніх сил) та сил зовнішнього впливу на них. Останні репрезентовані верховною владою та спрямовуються організаційним центром – національною державою. Рівнодіяна внутрішніх та зовнішніх сил залежить від збігу власних цілей суб'єктів різних рівнів структури і цілей суспільства, що їх реалізує держава. Саме рівнодіяна суспільних сил і лежить в основі процесу розвитку суспільства, забезпечення його цілей, формування синергії суспільного розвитку. Як зазначає Рут Бенедикт, синергетичними є не ті суспільства, що виробляють більше багатства, а ті, в яких соціальні інститути орієнтовані на подолання протилежності інтересів людей²².

Аналіз поняття «сила» уможливорює більш глибоке розуміння функціонування та розвитку (руху) суспільства і його підсистем. При цьому важливо не випустити з уваги суттєвої відмінності в тлумаченні природи руху класичною та некласичною наукою. Висновки останньої щодо сутності руху мають методологічне значення для наповнення конкретним змістом розвитку господарської системи.

Як відомо, таємницю руху відкрив І. Ньютон, пояснивши його дією зовнішніх сил (зокрема гравітаційних) на внутрішні сили, що надають імпульсу руху об'єкта. Залежності від величини та вектору докладених зовнішніх сил об'єкт рухається з прискоренням або вповільненням. Некласична наука значно розширила уявлення про природу руху та розглядає його як результат взаємодії внутрішніх і зовнішніх сил. Прямі та зворотні зв'язки тут є каналами проходження внутрішніх та зовнішніх сил. У результаті постійної зміни напрямку взаємодії сил рух набуває квантово-хвильового характеру.

Класичні (механістичні) уявлення про рух у суспільствознавстві відображені в поняттях статички та динаміки. Водночас на методологічну їх обмеженість неодноразово вказувалося у літературі. Один з найбільш послідовних дослідників проблем розвитку суспільства та його господарської сфери Й. Шумпетер зауважував, що рух (динаміка) у класичному його розумінні фактично зводиться до послідовного ряду статичних станів системи за певний проміжок часу²³. Однак такий підхід до руху

не дає можливості відобразити ключові його характеристики: вектори докладання сил, взаємодію сил, траєкторію руху тощо. Аналіз суспільного розвитку з позиції статички та динаміки суспільних процесів є досить обмеженим.

Цивілізаційна парадигма спирається на квантово-хвильову природу суспільного розвитку, який виявляється у формі коливального процесу та протиставляється механістичному його розумінню. У наукових дослідженнях та практичних діях з організації суспільного життя чимраз ширше використовується поняття процесності. Під процесом зазвичай розуміють стійку, цілеспрямовану сукупність взаємозв'язаних видів діяльності, котрі спрямовані на кінцевий вимірюваний результат. Одиницею процесу є операція, в якій втілюється конкретний акт взаємодії сторін. Результати послідовно виконаних операцій вимірюються потоковими величинами. У взаємозв'язку операцій, які приводять до певних кінцевих результатів, треба вбачати центральну ланку механізму практичного забезпечення цілісності господарської системи.

Процесний характер руху суспільного життя дозволяє глибше та повніше уявити роль держави в досягненні цілісності суспільства та його підсистем. Процесність орієнтує на практичну реалізацію всього комплексу структурних зв'язків господарської системи, організацію рушійних сил, що приводять їх у дію (реалізують). Основу основ процесності становить взаємодія (взаємовплив) внутрішніх сил, втілених у активності суб'єктів різних структурних рівнів, та зовнішніх сил, які діють у формі верховної влади організаційного центру суспільства – держави. Взаємодія стає центральним моментом процесності, базовим засновком у характеристиці руху суспільства та господарської системи. Із цієї причини взаємодія суспільних суб'єктів між собою та організаційним центром може розглядатись як науковий предмет пізнання і суспільства в цілому і будь-якої його складової.

У практичному забезпеченні процесності руху суспільства та його складових визначальна роль належить організаційним діям держави, які передбачають низку заходів, зокрема формування структури, що визначає місце суспільних суб'єктів та умови їхньої діяльності. Суспільні умови скеровують активність суб'єктів різних структурних рівнів у напрямку, що не суперечить суспільним інтересам і збереженню цілісності суспільства. Вони [умови] додають усій сукупності суспільних

²² Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М.: Смысл, 1999. – С.175.

²³ Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Йозеф А. Шумпетер; [пер. з англ. В. Старка]. – К.: Видав. дім «Киево-Могилянська академія», 2011.

зв'язків певних обмежень у разі їх невідповідності цілісності суспільства. Обмеження вільного простору активності суб'єктів обумовлене дією фактора верховної влади. Обмежувальні (керівні) умови діяльності суб'єктів виступають як форма вияву сили верховної влади, сили впливу ззовні, що йде від організаційного центру суспільства – держави. Ефективність організаційних дій держави залежить від чіткого опису суспільних умов діяльності суб'єктів, стимулювального впливу на активність останніх, узгодженості індивідуальних, колективних та суспільних цілей. Синергетичний ефект у суспільстві залежить від якості свідомо сформованих умов взаємодії суспільних суб'єктів. У науковій літературі такі умови заведено називати інституціями.

Об'єктом економічної науки є дослідження процесу реалізації адаптивної кінцевої причини цілісності суспільства, яка визначає родову ознаку господарської системи. Остання на нинішньому етапі розвитку суспільств європейської цивілізації набула форми ринкової економічної системи. Тому важливо розглянути основні напрямки діяльності держави щодо організації ринкової економічної системи.

Як уже зазначалося, сутність переходу до ринкової господарської системи полягає у зміні характеру зв'язків суспільної залежності в господарській сфері суспільства. Відбулось утвердження матеріальної залежності індивідів, заміна особистих відносин відносинами грошовими. У такому суспільстві, за П. Козловські, гроші визначають усі взаємодії в господарських процесах²⁴. Усі економічні процеси в ринковій економіці набувають вартісного виміру, підпорядковуються матеріальному збагаченню. Незважаючи на те, що гроші виникли задовго до появи ринкової економіки, їхні функції та значення суттєво змінюються. На думку Т. Парсонса, дедалі більше гроші втрачають первинні свої функції засобу обміну та міри вартості та перетворюються на першорядний контрольний механізм усього економічного процесу²⁵. Ідеться про той історичний етап у

розвитку суспільств²⁶, під час якого сталися радикальні зміни в організації суспільного життя, коли замість централізованих монархій роль організаційного центру почали виконувати національні держави. Їхні дії з перебудови політичної, духовно-культурної, соціальної та економічної підсистем суспільства на засадах майнової залежності індивідів кардинально вплинули на успішність розвитку кожного суспільства. Перш за все заслуговує на увагу становлення ринкової економічної системи, розкриття механізму адаптації суспільства до перманентних змін у ньому та зовнішньому середовищі його існування.

Вимоги, на які суспільство вимушене реагувати (адаптуватись до змін), постають як сукупність індивідуальних, колективних та суспільних потреб. Необхідність задоволення потреб суспільства, які безперервно зростають, дає відповідь на питання – у чому полягає пристосування суспільства до змін та чому адаптаційна причина впливає на збереження цілісності суспільства?

Призначенням (місією) господарської системи є реалізація адаптивної кінцевої причини, забезпечення її цілісності за допомогою встановлення структури потреб суспільства та організації виробництва, відповідних до потреб матеріальних благ та послуг, і доведення їх до носіїв потреб – споживачів. Головний зв'язок суспільства в господарській сфері набуває форми взаємозв'язку між виробництвом і споживанням.

Дії держави з гарантування цілісності суспільства в господарській сфері спрямовані на організацію відповідності виробництва матеріальних благ та послуг реальним суспільним потребами, забезпеченню суспільного споживання на необхідному рівні. За умов особистої незалежності індивідів організаційні дії національної держави радикально відрізняються від дій територіальної та централізованої монархії. У господарській системі ринкового типу виробництво і споживання набувають форми попиту та пропонування, а зв'язок між ними – конкуренції. Тому становлення й еволюція організаційного впливу національної держави на зазначені та інші складові ринкової господарської системи безпосередньо стосується забезпечення цілісності як господарської системи, так і суспільства в цілому.

Класична та неокласична економічні те-

²⁴ Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм / Петер Козловски ; [пер. с нем.]. – М. : Республика, 1998. – С. 244. – (Философия на пороге нового тысячелетия).

²⁵ Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой]. – М. : Аспект Пресс, 1997. – С. 104.

²⁶ Цей історичний період заведено називати Ве-сною народів Європи.

орії пояснюють механізм досягнення відповідності між виробництвом та споживанням на основі фундаментального положення класичної науки – рівноваги. Наукові рекомендації щодо досягнення цілісності господарської системи визначали вплив держави на попит і пропонування та приводили до тимчасових успіхів, але були недостатніми для розв'язання проблеми в теоретичній та практичній площинах. На нашу думку, ідея рівноваги не здатна остаточно пояснити цілісність нелінійних систем. Не випадково некласична наука використовує функціональний підхід для розкриття механізму забезпечення їх цілісності. Це безпосередньо стосується і ринкової економічної системи, яка має нелінійний характер, складне поєднання стійкості та нестійкості. У зв'язку з цим постає питання про конкретні напрямки і способи дій держави щодо організації господарської системи ринкового типу. При цьому в основі таких дій має лежати особливість головного зв'язку, що об'єднує всі складові господарської системи, – особисту незалежність (свободу) індивідів, пов'язаних економічною (матеріальною) залежністю. За цих умов дії держави набувають функціонального характеру, коли збереження цілісності господарської системи може бути забезпечене за допомогою послідовної реалізації чітко визначених економічних функцій, адекватних наявній моделі господарської системи. Аналіз становлення нових способів і напрямків організації державою ринкової економічної системи дасть змогу розкрити генезис господарської системи, знайти відповіді на актуальні питання економічного розвитку суспільств.

Від участі держави у взаємодії суб'єктів ринку залежить рівень організованості ринкової господарської системи – якою мірою суспільна залежність між ними реалізується стихійно (хаотично) або організовано в пошуку єдності цілей усіх учасників. Саме в цьому й виявляється цілісність ринкової господарської системи. Тому важливим є встановлення конкретних напрямків, способів і форм дій держави з формування статусу індивідів як суб'єктів ринку, що мають на меті власні інтереси, засоби спрямування їх діяльності в русло, що не суперечить суспільним інтересам, створення умов для вільного руху благ (дій продавців-покупців) та пошуку необхідних благ на ринку споживачами-покупцями, забезпечення умов для максимального рівня досягнення відповідності між виробництвом і споживанням тощо. У найбільш загальному вигляді такі дії держа-

ви в літературі заведено називати економічними функціями держави.

Доречно нагадати, що поняття «функція» вперше використав Г. В. Лейбніц 1692 року, а трактування цього терміна змінювалось аж до початку ХХ ст., коли сформувалось універсальне його визначення. Тож під функцією ми розумітимемо вплив незалежної змінної на залежну змінну, що об'єднані певною системою. Наявність і реалізація залежності між сторонами, визначення останніх як таких, що постійно змінюються, установлення результату впливу (дії) однієї сторони на іншу (результату реалізації залежності) утворюють базові характеристики функції. Варто наголосити, що використання поняття функції в цивілізаційному аналізі суспільства та його господарської сфери відіграє вкрай важливу роль, оскільки дає змогу відобразити одне із фундаментальних положень некласичної науки – невизначеність і перманентну змінюваність стану досліджуваного об'єкта.

Застосування функціонального підходу дозволяє розглядати й урахувати не тільки детерміністські залежності, що характеризують причинні зв'язки між незмінними сторонами досліджуваного об'єкта, а й імовірнісні, стохастичні зв'язки. Саме вони становлять більшу частину суспільних зв'язків, тому функціональний підхід відкриває можливість більш точного і більш глибокого пізнання суспільних процесів. Зокрема, він дає можливість розглянути організаційну роль держави в забезпеченні цілісності ринкової господарської системи. *По-перше*, держава, як представник суспільства, виступає однією зі сторін зв'язків суспільної залежності індивідів. Володіючи верховною владою, держава безпосередньо впливає на головний суспільний зв'язок, тому державу можна розглядати як незалежну стосовно до суспільних суб'єктів, змінну що є однією зі сторін головного зв'язку господарської системи. *По-друге*, індивіди, будучи другою стороною суспільної залежності, постійно змінюються як під тиском власних потреб, так і під впливом інших суб'єктів, з якими вони пов'язані суспільними поділом та кооперацією праці, з державою, що являє собою суспільство в цілому. Відповідно, залежність економічних суб'єктів формується як по вертикалі (від держави) і має ієрархічний характер, так і по горизонталі (від інших суб'єктів ринку) і розгортається у вигляді мереж. Тому економічні суб'єкти є залежною змінною стороною головного зв'язку.

Звідси випливають такі висновки: ► є всі підстави для розгляду зв'язків суспільної залежності між суб'єктами ринкової господарської системи і державою на засадах функціонального підходу; ► усі дії держави з забезпечення цілісності суспільства і його господарської системи виступають як функції держави; ► перелік та особливості економічних функцій можна встановити на основі кінцевих причин, реалізація яких забезпечує цілісність господарської системи, адже остання досягається через створення структури господарської системи та зв'язків між її структурними рівнями в процесі реалізації кінцевих причин.

Економічні функції держави щодо структуризації господарської системи вміщують практичні кроки з формування рівнів, кожний з яких забезпечує досягнення однієї із кінцевих причин. Як уже зазначалось, Аристотель до переліку останніх відніс цільову, відтворювальну, інтегративну та адаптивну причини. Кожна з них має функціональний характер, що передбачає розгляд структурних рівнів господарської системи на функціональних засадах. Тобто стан суб'єктів відповідних рівнів постійно змінюється, вони залежать один від одного і всі – від держави, вплив якої скеровує їхню активність у бік забезпечення цілісності господарської системи.

Економічні функції держави, що забезпечують реалізацією цільової кінцевої причини, пов'язують з економічною політикою держави. До таких економічних функцій належать: формування органів економічної влади і організація їхньої діяльності; надання відповідного статусу економічним суб'єктам різних структурних рівнів та забезпечення умов їхньої діяльності; розроблення та взяття такої моделі господарської системи, яка відповідає особливостям суспільства та середовищу його існування; створення бюджетно-податкової системи; регулювання руху ресурсів, необхідних для господарської діяльності суб'єктів, тощо. У своїй єдності названі та інші функції держави утворюють підсистему економічної політики – один з базових напрямків держави щодо забезпечення цілісності ринкової господарської системи і суспільства в цілому.

Відтворювальна кінцева причина обумовлює необхідність постійного відновлення, удосконалення основних структурних складових господарської системи – індивідів і колективів, які здійснюють господарську діяльність і виступають в статусі економічних суб'єктів. Відтворення економічних суб'єктів поклада-

ється на соціально-економічну підсистему господарської системи.

Дії держави з реалізації відтворювальної причини полягають у формуванні: умов захисту суспільного статусу економічних суб'єктів як власників капіталу чи трудового ресурсу; фізичного та соціального відтворення індивідів через розвиток загальної освіти та охорони здоров'я, фізичної культури, збереження сім'ї тощо; соціально-трудоваї взаємодії, що передбачає набуття індивідами професійної підготовки, захист прав найманих працівників, систему зайнятості; соціального страхування та соціального забезпечення тощо. Більш детальний виклад умов відтворення економічних суб'єктів потребує спеціального дослідження, тому тут лише підкреслимо, що всі вони є складовими соціально-економічної підсистеми господарської системи. Практична організація її забезпечується діями держави, які узагальнено можна кваліфікувати як соціально-економічні функції держави.

Наступною складовою механізму забезпечення цілісності суспільства є адаптація господарської системи до змін, котрі відбуваються як у ній самій (особливо викликаних необхідністю задоволення постійно зростаючих потреб суспільства), так і в її зовнішньому середовищі. Пристосування до цих змін вимагає запровадження нових способів виробництва та умов діяльності економічних суб'єктів, що забезпечать нарощування виробництва за кількістю та якістю матеріальних благ і послуг для задоволення зростаючих потреб суспільства. Цілеспрямовані дії держави в цьому напрямку передбачають: розвиток галузевої структури виробництва; формування і підтримку виробничої інфраструктури, необхідної для діяльності економічних суб'єктів; проведення інноваційної політики; запровадження нових способів виробництва, більш продуктивної техніки і технології виробництва; використання більш дієвої мотивації діяльності учасників виробничих процесів, включаючи систему матеріального та морального стимулювання, зміни в податковій системі тощо. Ці та деякі інші напрямки практичної діяльності держави слід розглядати як її економічні функції з організації виробничої підсистеми господарської системи та способів взаємодії суб'єктів господарювання (виробничі економічні функції).

На цілісність господарської системи впливає також єдність економічних суб'єктів, що вільно діють у власних інтересах. Перед державою стоїть завдання створити умови для

свободи дій індивідів і не допустити протиставлення їхньої діяльності суспільним цілям. Це завдання держава виконує за допомогою створення конкурентного середовища як форми вільного змагання економічних суб'єктів; умов для вільного пошуку виробниками і споживачами своїх партнерів; підґрунтя для рівності сторін, коли обмін здійснюється на еквівалентних засадах через формування каналів вільного доступу до ресурсів і споживчих благ. Значені та інші заходи спрямовані на формування ринків товарів і послуг, ресурсів і капіталу, які є специфічною формою інтеграції економічних суб'єктів. Вплив на складові ринку і принципи взаємодії суб'єктів здійснюється через реалізацію відповідних економічних функцій. Крім ринкових способів взаємодії економічних суб'єктів інтеграційними доречно вважати дії держави адміністративного характеру. До них можна віднести планування, прогнозування, антикризові заходи, зовнішньоекономічні дії, державні замовлення тощо. Названі напрямки дій щодо інтеграції господарської системи можуть бути об'єднані загальним поняттям регуляторної діяльності держави.

Безперечно, цілісність господарської системи держава здатна забезпечити тільки в тому разі, якщо вона діятиме в усіх чотирьох функціональних напрямках, реалізуючи в такий спосіб кінцеві причини. Крім того, держава повинна: по-перше, забезпечити взаємну узгодженість економічних функцій, їх комплексність та однаковість рівня їхнього розвитку; по-друге, урахувати тенденцію постійної змінюваності економічних функцій; по-третє, збалансувати дії в межах окремих функцій, забезпечуючи взаємну їх узгодженість. Додержання цих вимог державою на практиці виявляється в розробленні та взятті певної моделі господарської системи.

Кожна країна формує власну модель ринкової господарської системи, в якій віддзеркалюються особливості історичного розвитку та ментальності суспільства. І. Й. Малий зазначає: «Сьогодні, як показує досвід Китаю, Швеції, Німеччини та інших країн, перевагу мають "економічні моделі", що керується соціальною доцільністю в поєднанні з потребами "економічної людини", з урахуванням особливостей інституціонального середовища кожної країни»²⁷. Тому й виникають різні моделі наці-

ональних господарських систем: ліберальна, патерналістська (японська), соціально-ринкова (німецька), соціал-демократична (скандинавська), економічного дирижизму (французька), соціалістичного капіталізму (китайська), державно керована (Південно-Східна Азія) тощо²⁸.

Узгодженість економічних функцій у всіх чотирьох напрямках досягається встановленням державою певного порядку дій економічних суб'єктів, що своєю активністю реалізують відповідні функції. Цей порядок забезпечується за допомогою ухвалення системи норм і правил діяльності суб'єктів з орієнтацією на досягнення цілей відповідної економічної функції. Установлені державою норми і правила ґрунтуються на силі верховної влади, тому вони є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами господарської системи і є своєрідним засобом зовнішнього впливу на їх взаємодію.

Ухвалення норм і правил діяльності економічних суб'єктів стає практичним аспектом реалізації економічних функцій державою. Через норми і правила виявляється фактична узгодженість інтересів усіх сторін господарської системи, які взаємодіють. Стихійна взаємодія суб'єктів господарювання свідчить про брак або неповноту норм і правил, які не враховують інтересів усіх суб'єктів або відображають переважно індивідуальні чи колективні інтереси. Така ситуація свідчить про неефективність певних економічних функцій, що призводить до дестабілізації всієї господарської системи.

Регламентация діяльності економічних суб'єктів, опосередкована системою норм і правил, може мати різний зміст залежно від їх (суб'єктів) рівня свобод, притаманних певній моделі господарської системи. У різних типах економічних моделей такі норми і правила можуть мати або директивний характер і забезпечуватись адміністративними методами, або обмежувальний характер (у формі коридору вільних дій за принципом «дозволено все, що не заборонено»), підкріплений економічними методами впливу держави. Про ефективність економічних функцій держави свідчить чіткість і адекватність для всіх суб'єктів економічної діяльності норм і правил. Вони впливають на функціонування всієї господарської

²⁷ Малий І. Й. Держава і ринок: філософія взаємодії : монографія / І. Й. Малий, М. І. Діба, М. К. Галабурда ; за заг. та наук. ред. д-ра екон. наук, проф. І. Й. Малого. – К. : КНЕУ, 2005. – 358 с.

²⁸ Національні моделі економічної системи : навч. посіб. / [О. О. Беляєв (кер. авт. кол.), А. С. Бєбєло, І. В. Кириленко, В. І. Сацик та ін.] – К. : КНЕУ, 2010. – 319 с.

системи і підтверджують виняткову роль держави в її організації. Невідповідність або брак норм і правил економічної поведінки індивідів перетворює діяльність останніх у стихію, що веде до наростання внутрішніх і зовнішніх суперечностей у господарській системі, до втрати її цілісності. Отже, міра та форми впливу держави на функціонування господарської системи визначається змістом і повнотою норм і правил діяльності суб'єктів у напрямках, обумовлених кінцевими причинами досягнення цілісності господарської системи.

За характером норми і правила поділяються на координаційні, субординаційні, регламентаційні та мотиваційні. Кожна група норм забезпечує організацію певного функціонального аспекту діяльності суб'єктів, а разом, взаємно доповнюючи одна одну, вони реалізують вплив держави на суб'єктів господарської системи.

Узгодження індивідуальних, колективних та суспільних цілей виявляється в координаційних нормах і правилах. Вони подані у вимогах або рекомендаціях до базових регламентаційних документів, таких як статут діяльності суб'єкта, колективний договір тощо. Установленням вимог і рекомендацій до організації економічної діяльності суб'єкта держава визнає його місію, важливість його дій для забезпечення певних суспільних потреб, узгодження цілей колективу працівників та власників економічної організації. Право на здійснення відповідної діяльності засвідчується актом державної реєстрації економічного суб'єкта, що показує роль держави в організації господарської системи відповідно до потреб суспільства в благах і послугах, а саме її структуризації. Відповідальність економічних суб'єктів за додержання встановлених норм і правил дає можливість скерувати їхню діяльність у русло узгоджених цілей членів суспільства.

Вплив держави на взаємодію економічних суб'єктів являє собою управління господарськими процесами та забезпечується субординаційними, регулятивними та мотиваційними нормами і правилами. Вони являють собою чітко сформульовані вимоги, права та відповідальність щодо діяльності кожного суб'єкта господарювання, додержання яких є обов'язковим. Кожна з цих норм визначає напрямки і варіанти взаємодії економічних суб'єктів. У цьому виявляється визначальна роль держави в організації процесності господарської системи. Крім права ухвалювати зобов'язальні для всіх суб'єктів норми і правила, держава бере на себе зо-

бов'язання з контролю за їх додержанням та забезпечення умов для виконання ухвалених норм і правил. Контроль з боку держави відбиває суспільні інтереси і не є необхідною умовою діяльності економічних суб'єктів. Тому він має окреме місце в системі економічних функцій держави та належить до управлінської діяльності держави.

Субординація пов'язана з реалізацією прямих зв'язків економічних суб'єктів, що йдуть від одних суб'єктів до інших, які взаємодіють у певній сфері господарської системи. Вплив з боку держави на взаємодію таких суб'єктів передбачає встановлення порядку їхніх дій, окреслює межі та способи дій стосовно до інших (таких, що взаємодіють) економічних суб'єктів. Установлюючи норми субординації, держава наповнює зв'язки, що виходять від активного суб'єкта по вертикалі та горизонталі господарської системи, конкретним змістом. Тим самим окреслюється коло допустимих дій, що не суперечать досягненню мети, передбаченої відповідною економічною функцією держави.

Для організації зворотних зв'язків економічних суб'єктів, що також розгортаються як по-вертикалі, так і по-горизонталі, передбачені регулятивні норми і правила. Постійні зміни в господарській системі обумовлюють необхідність коригування встановлених субординаційних зв'язків, що й спричинює появу регулятивних норм і правил. Ці норми дають відповідь на питання про порядок дій економічних суб'єктів в разі відхилення одержаних результатів від очікуваних. Економічні суб'єкти, одержавши таку інформацію каналами зворотного зв'язку, змушені вносити у свою діяльність відповідні корективи. Дозвіл на такі зміни держава надає у формі ухвалення регулятивних норм діяльності економічних суб'єктів. Тобто встановлені державою порядок і спосіб функціонування каналів зворотних зв'язків та норми, що визначають межі коригування власних дій економічними суб'єктами, відносять до регулятивних норм.

Засобами організації державою рушійних сил економічних процесів, які утворюють джерело руху господарської системи, є мотиваційні норми і правила. В основі розуміння природи рушійних сил функціонування та розвитку господарської системи лежать методологічні підходи неklasичної науки до визначення руху. Його сутність пов'язана із взаємодією внутрішніх (притаманних кожному об'єкту) та зовнішніх сил, що постійно змінюють свій вектор і величину та мають дискретний характер.

В основі руху лежить взаємодія сил, а сам він набуває імпульсно-коливального характеру безперервного процесу.

Спираючись на силу верховної влади, держава формує норми і правила, що створюють простір економічної діяльності суб'єктів для забезпечення власних їх інтересів. Цим самим формуються необхідні умови для вияву їхньої активності, реалізації внутрішніх рушійних сил. Інша частина мотиваційних норм і правил, що покликані змінити вектор та силу вияву активності економічних суб'єктів, виступає як дія зовнішніх сил та набуває форми моральних і матеріальних стимулів. Тобто в структурі рушійних сил внутрішні сили подані економічними інтересами, а зовнішні – моральними та матеріальними стимулами. У результаті взаємного ув'язування (узгодження, переплетіння) економічних інтересів суб'єктів та матеріальних і моральних стимулів їхньої активності формуються мотиви діяльності економічних суб'єктів. Вони мають характер рівнодійної внутрішніх і зовнішніх рушійних сил господарських процесів.

Складність мотиваційних норм і правил полягає в тому, щоб визначити певний коридор для вільного вияву економічних інтересів та гнучкості стимулів. Як уже зазначалося, необхідно скерувати активність суб'єктів у русло реалізації певної кінцевої причини для забезпечення її цілісності. Незмінні, жорсткі або неврівноважені щодо співвідношення внутрішніх і зовнішніх сил рамки таких норм негативно впливають на активність економічних суб'єктів, що також негативно відображається на всіх процесах функціонування та розвитку господарської системи.

Найбільш непростим завданням для держави як організаційного центру є поєднання або взаємне доповнення всіх економічних функцій та засобів їх реалізації. Відмова від пріоритетності певних функцій чи норм і правил, від урахування важливості і тих, і інших ускладнює практичне взаємоузгодження та поєднання всіх норм і правил: координаційних норм, що встановлюють статус і узгоджують цілі економічних суб'єктів; субординаційних норм, які визначають межі простору їхньої діяльності; регулятивних норм, які формують канали зворотних зв'язків та забезпечують суб'єктам можливість самостійно реагувати на зміни; мотиваційних норм, які забезпечують максимально можливий вияв активності суб'єктів у напрямку, що не суперечить цілісності господарської системи.

Щодо кожної економічної функції держави потрібно чітко сформулювати норми, що забезпечують координацію цілей економічних суб'єктів, норми, що впорядковують (субординують) їхню взаємодію, норми, що забезпечують можливість та межі внесення суб'єктами коректив у свою діяльність, мотиваційні норми та техніко-технологічні норми і стандарти. Приведення їх до спільного знаменника досягається створенням економічних інститутів за кожним функціональним напрямком дій держави в господарській системі.

Отже, організація державою господарської системи фактично полягає в розбудові системи економічних інститутів. Склад економічних інститутів за кожним функціональним напрямком змінюється, адже постійно виникають нові функції. Водночас у кожному з таких напрямків функціонують базові економічні інститути. Досягнення єдності, узгодженості, економічних інститутів у межах як функціональних напрямків, так і господарської системи є головним завданням держави щодо забезпечення її цілісності.

Література

1. Грей К. Организации. Теории, конфликты и менеджеры / Крис Грей ; пер. с англ. – Х. : Гуманитарный Центр, 2008.
2. Пахомов Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Н. Пахомов., Ю. В. Павленко, С. Б. Крымский. – К., 1998.
3. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева] ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1997.
4. Словник іншомовних слів. – К. : Довіра, 2000.
5. Пригожин И. Порядок из хаоса/ И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : КомКнига, 2005.
6. Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства / Леонид Ефимович Гринин. – М. : КомКнига, 2007.
7. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм / Петер Козловски ; [пер. с нем.]. – М. : Республика, 1998. – (Философия на пороге нового тысячелетия).
8. Комаров С. А. Теория страны и права в схемах и определениях / С. А. Комаров. – М., 1997.
9. Історія економіки та економічної думки. / [С.В.Степаненко, С.Н.Антонюк, В.М.Фещенко та ін.]. – К. : КНЕУ, 2008.

10. Антология мировой правовой мысли. – М., 1999. – Т. V.
11. Валлерстайн И. Конец знакомого мира / Иммануил Валлерстайн // Социология XXI века : [пер. с англ. под ред. В. И. Иноземцева]. – М. : Логос, 2004.
12. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма: Пер. с англ. - М., 1995.
13. Аристотель. Сочинения : в 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 2.
14. Аристотель. Сочинения : в 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 1.
15. Философы Греции. Основы основ: логика, физика, этика : [пер. с древнегреч.] / [сост., вступ. ст. и коммент. В. В. Шкоды]. – М. : ЭКСМО-ПРЕСС ; Х. : Фолио, 1999. – (Антология мысли).
16. Аристотель. Сочинения : в 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 3.
17. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем / В. В. Василькова. – СПб. : Лань, 1999.
18. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М. : Смысл, 1999.
19. Шумпетер Й. А. Теория економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Йозеф А. Шумпетер ; [пер. з англ. В. Старка]. – К. : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2011.
20. Малий І. Й. Держава і ринок: філософія взаємодії : монографія / І. Й. Малий, М. І. Дибба, М. К. Галабурда ; за заг. та наук. ред. д-ра екон. наук, проф. І. Й. Малого. – К. : КНЕУ, 2005.
21. Національні моделі економічної системи. / [О. О. Беляев (кер. авт. кол.), А. С. Бельо, І. В. Кириленко, В. І. Садик та ін.] – К. : КНЕУ, 2010.

Статья поступила в редакцию 20.01.2013

**Т.Г. ВАСИЛЬЦІВ, д.е.н., доцент, професор,
Львівська комерційна академія,
Ю.А. ПОПОВІЧЕНКО,
Міжрегіональна академія управління персоналом**

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ БАЗИС ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

В статті доведено, що з метою досягнення стратегічної мети та завдань державної політики зміцнення економічної безпеки малого підприємництва в Україні має бути сформовано її повноцінну інституціональну базу. Зроблено узагальнення, що доцільність заходів у цьому напрямі підтверджується тим, що інфраструктура не лише економічної безпеки, але й підтримки підприємництва в Україні є недостатньою та значно поступається розвиненим країнам світу, вітчизняне законодавство не передбачає належних стимулів створення і розвитку сукупності інституцій безпеки підприємництва, залишаючи їх лише для регіонів та міст, які володіють належними фінансовими засобами та які бажають добровільно працювати у цьому напрямі. Тому вітчизняна мережа інституцій підтримки підприємництва перебуває під загрозою руйнування (йдеться не про кількість інституцій підтримки, а їх можливості). Визначено невід'ємні компоненти інституціонального забезпечення економічної безпеки підприємництва - норми, правила та інститути, сукуп-

ність яких забезпечує координацію і організацію функцій гарантування безпеки. Виявлено недоліки існуючих в Україні засобів нормативно-методичного та інституційного забезпечення державного регулювання підприємництва. Обґрунтовано напрями розбудови інституціонального базису ефективного вирішення стратегічних завдань формування і розвитку в Україні системи безпеки малого підприємництва. Визначено пріоритети удосконалення інституціонального базису економічної безпеки малого підприємництва в Україні за напрямками: інформаційний; прийняття стратегічних рішень; мотиваційний.

Ключові слова: *мале підприємництво, сектор економіки, економічна безпека інституціональне забезпечення.*

Розвиток малого підприємництва, що ініціює створення продукції новими методами, використання нових джерел сировини, ринків збуту за рахунок ефективного поєднання фак-

© Т.Г. Васильців, Ю.А. Поповіченко, 2013